

ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ДЕРЖАВНОГО БУДІВНИЦТВА ЗАПОРІЗЬКОЇ СІЧІ

Процес формування національної самосвідомості українського народу із самого початку був пов'язаний з ідеалами й цінностями, які були вироблені попередніми поколіннями правознавців, філософів, просвітителів й інших представників інтелектуальної еліти українського етносу.

Актуальність теми дослідження в тім, що сьогодні в умовах будівництва незалежної, правової, демократичної української держави виникає необхідність переосмислити досвід державно-правового будівництва, що накопичений в Україні.

На думку істориків, таких як Д. Яворницький [1], М. Грушевський [2], Н. Полонська-Василенко [3] правова думка на Україні бере свої джерела з досвіду державного будівництва Запорізької Січі й українського козацтва. Вони вважають, що саме козацтво, захищаючи український народ від національного, релігійного гніту було силою, навколо якої об'єдналися інші групи населення й створили українську козацьку державу – Запорізьку Січ.

Сьогоднішні дослідники, зокрема Н. Матвєєва, вивчаючи досвід державного будівництва Запорізької Січі, теж зв'язує його зі становленням демократії в сучасній Україні [4, с. 68].

Метою статті є показати, що досвід державно-правового будівництва Січі суперечливий, тому що на правосвідомість запорожців впливали різні етнічні еміграційні потоки.

Загальновідомо, що український етнос формувався за рахунок автохтонного населення й двох потужних еміграційних потоків: з Московського царства й з боку Польщі, Молдавії, країн Західної Європи. Населення цих регіонів розрізнялося не тільки ментально, але й природою правової ідеології й психології.

Правосвідомість емігрантського потоку, що йшов на Україну з Росії, формувалася під впливом двоохсоглітнього монголо-татарського панування. Цей вплив сформував азіатську, монархічну правову модель і породив зовсім не бачений досі державний тип правовідносин, що включав, по-перше, знищення земельної приватної власності в європейському розумінні (завойована земля належала ханові й скаржилася в користування спеціальними ярликами). Це зводило народ у соціально-економічному плані до родоплемінного рівня. Пізніше монгольські принципи влади перейняла “татарофільська” Москва, заміни-

вши вотчинне землеволодіння помісним [5, с. 161]. По-друге, виходячи зі сформованого типу поземельних відносин, виробився новий правовий вид відправлення влади, що характеризувався такими рисами:

- вільна дружина звернулася у двірню (назва “холоп” стала загальною для всіх службовців московському цареві, це стосувалося і вищих сановників);
- маса народу називалася стосовно царя сиротами (цим виражалася, що цар їхній опікун, захисник від сильних людей);
- цар (государ) – безумовний пан і спадкоємний власник земель. Він ділив усі свої володіння між жінкою й дітьми як приватна особа;
- все населення країни повинне було відбувати на користь держави особисту службу, натуральну повинність (цей обов’язок, впливаючи з початку рабства, простирався на все життя і на все потомство. Дворянство, що служить, було розписане по містах, селяни – по селах, стрільці – до Москви, казенні фабрики мали своїх спадкоємних приписних людей. Взагалі, як тільки були потрібні люди для якої-небудь справи – вони приписувалися до відомства й “відправляли справу до знемоги сил або до смерті й спадково, і спочатку безоплатно”) [6, с. 159-160].

Тому Р. Пайпс визначає Росію як “вотчинну” державу, де політична влада мислиться й відправляється як продовження права власності [7, с. 10]. Із цим згодний і Н. Алексєєв, вважаючи, що в “політичній свідомості російського народу ідея держави зливалася з особою государя, як у приватному житті домохазяїн юридично зливається зі своїм будинком” [8, с.14].

Таким чином, один з емігрантських потоків на Україну мав правову психологію, що формувалася на базі перерахованих вище пунктів державного устрою.

Формування правосвідомості українського населення йшло не тільки під впливом першого потоку, але більшою мірою під впливом другого емігрантського потоку, що йшов із Заходу. І протікало в зовсім іншому правовому полі, що ґрунтувалося на судєбнику Великого князя Казимира, Литовського статуту в трьох редакціях: 1529, 1566 і 1588 років, земських уставів і маґдебурзького права міст.

Виходячи із цих документів треба визнати що, по-перше, на українських землях склалася європейська система поземельних відносин, де приватна власність була відчужувана тільки за законом, по-друге, існували до відомого ступеня уніфіковані права й обов’язки населення стосовно закону, по-третє, в XVI ст. з’явилися зачатки поділу влади на законодавчу, судову і виконавчу, по-четверте, окремі міста й території

через магдебурзьке право здійснювали владу на основах ранньої буржуазної демократії і парламентаризму [3, с. 407-410].

Однак до кінця XVI – початку XVII ст., коли етнічні еміграційні потоки стабілізувалися, правосвідомість населення стала носити синкретичний євроазіатський характер, що знайшло відбиття в правовій творчості державного будівництва українського козацтва.

Таке різноментальне правове середовище привело до відомої суперечливості юридичних норм, інститутів, які супроводжували еволюцію всього українського суспільства. Ця суперечливість добре ілюструється на деформації 4-х відомих принципів права, які виділяє юридична література і які супроводжують створення державно-правової моделі:

1. Принцип пріоритету права;
2. Принцип правової захищеності людини;
3. Принцип єдності права й закону;
4. Принцип правового розмежування діяльності різних галузей державної влади.

В умовах орденського устрою Запорізької Січі ці основні постулати досить своєрідно проявляли себе в правовій моделі січового суспільства. Теза про пріоритетність права містить у собі розгляд всіх питань суспільного й державного життя з позиції закону, а оскільки писаних законів у Січі не існувало, то, як справедливо відзначає Яворницький, запорожці керувалися в судовому виробництві “старожитнім військовим звичаєм, словесним правом і здоровим глуздом” [1, с.188]. Право й мораль у січовиків не мали перегородок, вони доповнювали й розвивали один одного. На Січі цінувалися мужність і молодечтво, щедрість і безкорисливість, повага до старих воїнів і гостинність, простота і помірність, винахідництво і байдужість до смерті, військова доблесть і чесність. Засуджувалися: хвастощі, лінь, пияцтво в поході, жадібність, мінливість, злодійство, нечесність. Виходячи із цієї системи цінностей, генерувалися всі правові норми. Основна вага правового впливу січового суду падала на карні й майнові злочини. Однак органічний зв’язок права й моралі приводив до тотальної фетишизації правових норм. За будь-яке дрібне злодійство, замах на чуже майно – впливав смертний вирок, незважаючи на авторитет і минулі заслуги обвинувачуваного. Поєднання юрисдикції з моральною системою цінностей приводили до того, що право в умовах Січі існувало як самодостатнє і самоврядне явище.

Принцип пріоритету права виражався на Запоріжжі у формальній рівності всіх перед законом. Судова влада відправлялася: військовим суддею, кошовим отаманом, військовим осавулом, довшишем,

курінними отаманами, паланочними полковниками і зборами всього Коша. Непідсудного простору в державній вертикалі Січі не існувало.

Принцип правової захищеності людини в суспільстві містить у собі такі складові частини:

- а) рівність сторін і взаємна відповідальність держави й громадянина;
- б) особливий тип правового регулювання й форма правовідносин;
- в) стабільний правовий статус громадянина й система юридичних гарантій його існування.

Цей принцип, як і попередній, був істотно деформований морально-правовою практикою Запорізької Січі. По-перше, зовсім був відсутній комплексний характер правової захищеності людини, тобто юридичні відносини окремого січовика й усього коша в цілому не були рівноправними. Козак не міг оскаржити неправомірне рішення ради, тому що військова рада була вищим адміністративним, законодавчим і судовим органом. Однак, оскільки рада збиралася три рази на рік, то в перервах член січового братства міг оскаржити несправедливе рішення в канцелярії генерального судді або кошового отамана. Проводилося дослідження справи через військового довбиша й результати його виносилися на наступну раду. У цілому колективна воля коша превалювала над особистістю й придушувала права січовика утилітаризмом загальних цілей і завдань життя. По-друге, була відсутня абсолютність або тотальність правової захищеності людини, тобто така атмосфера, коли всі взаємини індивіда з державою й посадовими особами будуються винятково на правовій основі, без позаправового насильства й ігнорування потреб людини. Це пояснювалося тим, що січовики постійно вели бойові дії й військо перебувало в стані воєнного становища, при якому влада кошового отамана носила диктаторський необмежений характер. Він одноосібно страчував і милував, нагороджував і позбавляв козаків належної долі військового видобутку. Така практика відправлення влади бувала іноді дуже тривала й ставала звичкою. По-третє, принцип правової захищеності людини носив на Січі неминущий характер, тобто він був обумовлений природним походженням права, прагненням людини зберегти свої життя, волю, здоров'я. Іншими словами, січове право виникло як розумна сторона буття й міра волі людини. Це підтверджує ту обставину, що запорожці боялися писаних на папері законів, вважаючи, що "паперові" закони будуть працювати на обмеження їхніх вільностей [1, с. 188]. Тому правові норми були досить мобільні й трактувалися дуже гнучко з обліком всіх існуючих обставин і колективного емоційного настрою.

Наступна теза державної правової моделі – це принцип єдності права й закону. Даний постулат також був істотно трансформований в умовах Запорізької Січі. Оскільки правова модель ґрунтувалася на природному праві, тобто на здоровому глузді й старожитньому звичаї, то в основу правових норм і приписань лягали подання суспільства про соціальну справедливість і гармонійний ідеал світоустрою. Ці подання й ідеали на Січі не були уніфіковані, тому що січове співтовариство формувалося з різнорегіональних потоків. З одного боку, існувала азіатська, монархічна правова модель, де людина була інструментом у руках держави, з іншої – західна, у якій індивідуум і держава були відносно рівноправними суб'єктами права. Дана обставина приводила до зростаючого прагнення ототожнювати право й закон, тобто гранично заформалізувати своє подання про добро й зло, про справедливість, про вірність і зрадництво й т.і.

Процес формалізації права, оскільки писаних законів не існувало, проходив прецедентним шляхом, тобто через багаторазове повторення судових рішень по аналогічних справах. Завдяки цьому прецедентному джерелу ми знаємо, що в запорожців визнавалося: право першої позики, право договору між товаришами, право давнини володіння майном (у містах), право поруки всього Коша злочинцем, якщо вони були корисні для війська [1, с. 189]. Ототожнення права й закону, характерне для тоталітарних держав і абсолютних монархій, існувало в Запоріжжі через суворий прикордонний побут і постійний воєнний стан, у якому перебувало січове суспільство. У критичних ситуаціях не було часу шукати через юридичну казуїстику спонукальних мотивів тієї або іншої людської дії, тому дуже чітко працювала теза: усе, що корисно війську, – заохочувати, усе, що шкідливо, – забороняти.

Останній принцип державної моделі Січі – принцип розмежування діяльності різних галузей влади. У традиційних концепціях поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову, розділ розуміється не як поділ влади на самостійні парафії, а як створення системи стримування і противаг, що сприяють безперешкодному здійсненню своїх функцій всіма галузями влади. Законодавча влада обрана всенародно, відображає суверенітет держави. Виконавча влада (похідна від законодавчої) займається реалізацією законів й оперативно-господарською діяльністю. Судова влада виступає гарантом відновлення порушених прав, справедливого покарання винних [9, с. 289].

Поділ влади в Січі носив перехідний, до кінця не оформлений порядок. Загальна військова рада, що збиралася три рази на рік (1 січня, 1 жовтня й на другий або третій день Великодня) мала всю повно-

ту законодавчої, виконавчої й судової влади [1, с. 163]. Вона вирішувала всі найважливіші питання життя запорізького війська: про війну й світ, про походи на ворога, про покарання найважливіших злочинців, про розділ земель і угідь, про вибір військових старшин. У тимчасових проміжках між радами представники виборної старшини кошовий отаман, генеральний суддя, писар, осавул, довбиш, відправляли всю повноту влади. Функціонально їхні обов'язки дуже часто перепліталися. Так, наприклад, вся військова старшина могла залежно від ситуації правити суд. Судьями виступали й кошовий отаман, і генеральний суддя, і писар, і військовий осавул, і паланочні полковники – усі керувалися здоровим глуздом і старожитнім звичаєм. Оскільки уніфікованих правових норм не існувало, то трактування обставин справи носило характер довільний. Однак знакова рівність між судом і сваволею з боку посадових осіб було відсутнє, тому що результати їхніх вироків виносилися на розгляд усього Коша. Через відсутність уніфікації норм судова влада була цілком залежна від виконавчої й законодавчої влади.

Виконавча влада була також невільна у відправленні своїх функцій, тому що військова рада своїми рішеннями втручалася в справи старшини, часто на шкоду спільній справі заради одноразових вигід. Відсутність якої-небудь процедури в роботі військових рад часто привело до прямої узурпації влади всього січового товариства. Ґрунтуючись на достовірних джерелах, Яворницький справедливо зауважував, що відсутність якого-небудь порядку в роботі військової ради приводило до частих сварок, “за сваркою – бійка, а під час бійки відбувалися іноді й смертовбивства... “сіромашня”, що заздрила багатству торговельних і ремісничих людей, під час обрання старшини робила між собою страйк із метою нападу на “базарних людей”. Користуючись загальним безладдям, вона зненацька нападала на них, розганяла з передмостів'я, кидалася на їхні крамниці й шинки, витягала відтіля товари, випускала з бочок напої й забирала все, що попадалося під руку” [1, с. 168-169]

Відсутність якої-небудь процедури в роботі ради виходило з тієї посылки, що відправлення влади безпосередньо народом і є найсправедливіший суспільний устрій, гарантія всіх існуючих запорізьких вільностей. На ділі ж відбувалася узурпація влади частиною військової старшини, що в ім'я досягнення особистої вигоди вміло управляла черню через свої лобістські угруповання.

Проте перекіс правової моделі Запорізької Січі у бік безпосередньої демократії нівелював правосвідомість січовиків у бік демократичного устрою суспільства, створюючи нову самотню юридичну

перспективу, що вкорениться в правовій психології майбутніх розроблювачів національного законодавства.

У цілому механізм правотворчості січового товариства протікав у декількох напрямках. По-перше, різноментальна правосвідомість еміграційних потоків уніфікувалася на Січі на базі існуючих синтетичних неписаних правових норм. По-друге, природне право, у руслі якого протікало все громадське життя запорізьких козаків, розвивалося й змінювалося за рахунок прецедентних випадків і категорії “здорового глузду”. По-третє, на відміну від лицарських орденів Західної Європи, запорожці не були пов’язані з верховним сюзереном (наприклад, з папською курією) і розробляли свої правові норми, виходячи зі своїх уявлень про справедливість, моральність, користі й т.і. По-четверте, державно-правовий устрій, заснований на безпосередній демократії, концептуально набагато випереджав розвиток суспільної правосвідомості січовиків і приводив до відомого розриву між словом і справою, тобто добре розроблена правова норма не одержувала свого універсального звучання (була відсутня або диспозиція, або гіпотеза, або санкція). По-п’яте, правова модель Запоріжжя теоретично була націлена на здійснення демократичних принципів: рівність всіх перед законом; усе, що не заборонено законом, дозволено; усе, що заборонено законом, не дозволено.

Еволюція правової системи Січі йшла у бік орденської військової демократії і ґрунтувалася на елементарному утилітаризмі. Усе корисне війську корисне й кожному козаку. Утилітаризм приводив до небажання влаштовувати мирний правовий побут. Відносно довгий затишок в умовах постійних військових походів, психологічно важко переживався січовиками. Звикнувши жити в правовому свавіллі війни, вони тяготилися юридичними правилами й обмеженнями цивільного побуту й часто в умовах миру продовжували існувати в правовому полі війни.

Таким чином створення державно-правової моделі січового суспільства відбувалося під впливом як азіатської, так і західної європейської правової моделі. Формувалася нова євроазіатська модель держави, однак, на відміну від Росії, вона розвивалася у бік демократичного устрою суспільства. Саме ця самобутня демократична перспектива так приваблює творців законодавчих структур української держави.

1. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. У 3 т. К.: Наукова думка, 1990. – т. 1. – 577 с. 2. Грушевський М.С. Очерк истории украинского народа. – 2-е изд. – К.: Лыбидь, 1991. – 400 с. 3. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. Т. 2. – 2-е вид. – К.: Либідь,

1993. – 608 с. 4. Матвеева Н. Традиції Запорізької Січі та становлення сучасної української демократії // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – Київ; Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2004. – Вип. 5. – С. 68-74. 5. Кантор В. Лишенные наследства // Октябрь. – 1996. – № 9. 6. Кавелин К.Д. Краткий взгляд на русскую историю // К. Д. Кавелин. Наш умственный строй. – М., 1989. 7. Пайпс Р. Россия при старом режиме. – М., 1993. 8. Алексеев Н.Н. Российская империя в ее исторических истоках и идеологических предпосылках. – Женева, 1958. 9. Монтескье Ш. Избранные произведения. М.: Госполитиздат, 1955. – 799 с.

Н. Громадська

РОЛЬ ДЕРЖАВИ У ФОРМУВАННІ СИСТЕМИ СОЦІАЛЬНОГО ПАРТНЕРСТВА

Створення соціальної, правової і демократичної держави, якою відповідно до Конституції проголосила себе Україна, припускає реалізацію найважливішого принципу такої держави – здійснення активної і послідовної політики, спрямованої на забезпечення соціальної злагоди, миру та спокою у суспільстві. Серед важливих і складних проблем, безпосередньо пов'язаних із здійсненням державної соціальної політики, суттєве місце займає формування в Україні якісно нової системи соціального партнерства. В сучасних умовах дуже важливо діяти у напрямках розвитку та підвищення дієвості системи соціального партнерства, удосконалення його форм і засад, що суттєво поліпшить ефективність виробництва, рівень життя людей і найголовніше – соціальний клімат у суспільстві.

Досвід країн з ринковою економікою свідчить, що соціальне партнерство, якщо воно будується на основі відповідної законодавчої бази, чітких принципах, балансі інтересів усіх сторін соціального партнерства, значною мірою сприяє економічному розвитку держави, досягненню злагоди і соціального миру в суспільстві [1].

Очевидно, що важлива роль у формуванні системи соціального партнерства належить державі. Сьогодні є підстави стверджувати, що процес розвитку системи соціального партнерства в нашій країні поступово входить у цивілізоване русло, що дає підстави прогнозувати зміцнення її життєздатності та дієвості.